

ВИВЧЕННЯ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ РОЗРЯДАХ ПРИКМЕТНИКІВ

Бойко В. М., Давиденко Л. Б.

Стаття присвячена вивченню перехідних процесів у системі лексико-граматичних розрядів прикметника.

Ключові слова: ад'єктивація, лексико-граматичні розряди, відносно-якісні, присвійно-відносні прикметники.

Статья посвящена изучению промежуточных процессов в системе лексико-грамматических разрядов имени прилагательного.

Ключевые слова: адъективация, лексико-грамматические разряды, относительно-качественные, притяжательно-относительные имена прилагательные.

The article is an exploration of transient processes in the system of lexical-grammatical types of the adjective.

Key words: adjectivation, lexical-grammatical types, relative qualitative adjective, possessive-relative adjectives.

Як відомо, у системі лексико-граматичних класів слів прикметник (лат. *adjectivum*) – це словозмінна повнозначна частина мови, яка має категорійне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої в синтаксично залежних від іменника морфологічних категоріях роду, числа й відмінка. У реченні виконує синтаксичну функцію означення або іменної частини складеного присудка. Приклади: *Дніпро – вічний, могутній, мовчазний* – знав таємницю, але хіба коли він виповідає свої таємниці? (Є. Гуцало); *День – сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю* (Є. Гуцало).

Ознака – це особливість, властивість предмета, яка не підлягає часовим змінам, вона невід'ємна від нього, є його природною суттю, постійно його супроводжує; на цьому формується уявлення про статичність, незмінність ознаки, відтвореної прикметником, на відміну від ознаки динамічної (процесуальної), або темпоральної, вираженої дієсловом. Ознака є показником існування самого предмета, його кваліфікатором і, позначена мовними одиницями, виступає як його означення – атрибут [1, с. 93].

Під ознакою розуміють властивості, якості, відношення, явища, якими характеризується предмет. Ознаками можуть бути: колір (*сині очі, білий рушник*), смак (*солодка черешня, кислий щавель*), розмір (*великий будинок, малий стадіон*), матеріал (*солон'яна стріха, дерев'яна церква*), просторові, часові та кількісні категорії (*верхня полиця, європейська столиця; вчорашній день, осіння ніч; третя хвиля, шістнадцята весна*), належність (*батьків будинок, братове привітання*) тощо.

Ці ознаки формують відповідні лексико-граматичні розряди слів, які становлять семантичну основу прикметника як частини мови [5, с. 90]. З погляду загальнокатегорійної семантики прикметники поділяються на чотири основні групи, або розряди: якісні, відносні, присвійні, порядкові [10, с. 150]. Такий поділ ґрунтується на єдності і взаємодії значенневих, морфологічних, словотвірних і синтаксичних ознак, притаманних відповідним лексико-граматичним розрядам.

Якісні прикметники виражають безпосередні, прямі ознаки предметів (*тепле літо, широкий простір, холодний день*). У різних предметах ці ознаки можуть виявлятися більшою або меншою мірою: *...кому в нашому житті відкритий шлях для кар'єри? Тому, хто краще працює, хто вміліший, ініціативніший, хто більше зробив для суспільства...* (Олесь Гончар). Якісні прикметники становлять центр (ядро) категорії прикметника. Своїми граматичними формами вони відтворюють не тільки реальну ознаку, але і її об'єктивно існуючі критерії: кількість і якість [1, с. 97].

Відносні прикметники виражають ознаку предмета опосередковано – за відношенням до інших предметів і явищ, дій або станів (*земляний вал, олімпійські змагання, заміський будинок, вчорашня газета*): *Якось непомітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі...* (Є. Гуцало). Ознака відносних прикметників постійна, не змінює своєї інтенсивності, тому вони не утворюють ступенів порівняння (як якісні прикметники), не поєднуються з прислівниками міри і ступеня (*дуже, занадто, значно*), від них не можна утворити форм суб'єктивної оцінки, коротких форм. Вони не утворюють антонімічних пар, синонімічних рядів та іменників з абстрактним значенням [15, с. 83].

Присвійні прикметники характеризують предмет за належністю його конкретній особі, істоті, від назви якої вони й утворені (*батькова хата, братів лист, бригадирів наказ*): *Обоє були запрошені на іменини до Наталчиної приятельки на селище Коксохіму...; Від закуреної брами заводської до материного порога – оце і вся путь ранньої юності твоєї* (Олесь Гончар); *І досі ходять по селу давні легенди про страшну Павлову силу* (Г. Тютюнник).

Порядкові прикметники виражають ознаку предмета щодо його порядкового місця серед інших таких же предметів. Порядкові прикметники пов'язані словотвірними зв'язками із числівниками, тому що утворюються від них [2, с. 49] (*третя сторінка, десятий ряд, двадцять перший параграф*): *Дядько ж*

Ягор Катратий десь тут мешкає неподалік: солом'яна хата під **сімнадцятим** номером (Олесь Гончар); Мій **перший** вірш написаний в окопі, на тій сипкій од вибухів стіні... (Л. Костенко).

Між семантичними групами прикметників, зокрема між якісними, відносними та присвійними, межі не завжди виразні, а належність прикметника до того чи іншого розряду може змінюватися залежно від текстового оточення (іменника). Тому в українській граматиці виділяють ще проміжні розряди прикметників [7, с. 259], які поєднують у собі значення різних семантичних груп. Це відносно-якісні та присвійно-відносні прикметники.

Відносно-якісні – це прикметники, які однаково вільно вживаються то з відносним, то з якісним значенням. Ознака якості в таких прикметників виникла як вторинна на базі первісно відносних прикметників, тому такі прикметники широко вживаються в обох значеннях (**відповідальний редактор** – **відповідальна робота**, **вишневий сад** – **вишневі уста**; **драматичний театр** – **драматична доля**; **ділові папери** – **ділова людина**, **ліричний вірш** – **ліричний настрій**). Пор.: *І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий...* (Ю. Яновський) – *Дядьку Мироне, я прийшла до вас на вечерю, – журно посміхається вишневими устами...* (М. Стельмах); *Хвилі ніжні і прозорі змивають берег кам'яний* (О. Олесь) – *У матері по кам'яному обличчю котилися сльози й падали на хліб* (Ю. Яновський).

До відносно-якісних належать також вторинні прикметники на зразок *шоколадний, солом'яний, салатний, бузковий, помаранчевий, малиновий, бурячковий, каштановий, пісочний*, у яких якісна ознака сформувалася на основі подібності до інших предметів. Залежно від того, за якою ознакою характеризується предмет (матеріально-речовинною чи колірною), ці прикметники будуть або відносними (**шоколадна цукерка**, **солом'яна стріха**, **бузковий куц**, **малинове варення**, **каштановий парк**, **бурштинове намисто**) або якісними (**шоколадний колір**, **солом'яна чуприна**, **бузкове плаття**, **малиновий обрій**, **каштанове волосся**, **бурштинове вино**) [10, с. 183]. Пор.: *Я тільки тепер побачив село – нужденну купку солом'яних стріх* (М. Коцюбинський) – *Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоб, а очі з-під неї зірко примружені весь час уперед* (Олесь Гончар).

Відносні прикметники транспонуються в якісні залежно від семантики означуваних іменників, з якими вони сполучаються, і від якості синонімічного відповідника в групі власне якісних прикметників. Зіставимо: **сонячне проміння і сонячне життя; золота рама, золоте різьблення і золоті слова, золота осінь**: *Не йшла* [Меланія], *а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко й ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври* (Олесь Гончар); *Оце і є усі мої права. Уже й зникало сонце за горбами – сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л. Костенко); – *Крапельками крові палали рубіни в золотому павутинні різьблення* (З. Тулуб); *Велика картина в золотій рамі гоїдалася на шнурку* (Олесь Гончар); **срібний ополоник і срібний іній, срібна доріжка, срібна сивина**: *Софія Петрівна – Соня – в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень, навіть осяяна місячним світлом* (М. Коцюбинський). У наведених реченнях зміна значення прикметників **золотий, срібний** ґрунтується на асоціативних зв'язках між ознакою, яку передає відносний прикметник, і предметом, для якого ця ознака є метафоризованою, перенесеною. Можливість метафоризації виникає на спільних компонентах або особливостях реальної ознаки та ознаки, якою наділений предмет, названий іменником з іншого лексичного ряду слів, наприклад, **золота рама і золота осінь, срібний ополоник і срібна сивина** (перенесення за схожістю кольорів); **шовкова тканина і шовкова трава** (схожість відчуттів на дотик); **кришталевий посуд і кришталеве повітря** (схожість за прозорістю) тощо [1, с. 137].

Найчастіше в якісні переходять ті відносні прикметники, що утворені від іменників з яскраво вираженим матеріальним, речовинним значенням. Сюди належать прикметники, утворені від назв:

- металів: **залізний, золотий, крицевий, мідний, свинцевий, срібний, сталевий**. Приклади у контексті: *... у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гілкому стебельці росла лугова цариця – ромашка* (Г. Тютюнник); *Але воно [небо] було тихе, мирне, тільки блимали на ньому зорі та, як і вчора, як і цілі віки назад, мерехтів срібним пилком Чумацький Шлях* (Г. Тютюнник);

- мінералів і коштовних каменів: **бірюзовий, кришталевий, мармуровий, гранатовий, акваринний, алмазний** тощо: *... замерехтіли вогні, чисті, незвичного алмазного блиску...* (Олесь Гончар).

Такі прикметники найчастіше виражають ознаки за зоровим сприйманням (кольором), наприклад, **бірюзова шаль, бурштиновий (янтарний) мед, малахітова трава, свинцеве небо** тощо.

- різних матеріалів, речовин: **кам'яний, дерев'яний, восковий, скляний, солом'яний, шовковий, молочний, олив'яний, медовий**. Приклади: *У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб* (Ю. Яновський); *Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо; З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари* (М. Коцюбинський);

- рослин: **барвінковий, буряковий, волошковий, пшеничний**. Наприклад: *Благословенна тиша і зоряні титли стояли над волошковим засніженим світом* (М. Стельмах).

З відносних прикметників, які утворено від іменників, що не належать до назв речовинних понять, у ролі якісних вільно вживаються такі: **весняний (весняні води – відносний прикметник і весняний (радісний) настрій – якісний прикметник); казковий (казковий персонаж і казкова швидкість); сонячний**

(**сонячний день** і **сонячна посмішка**); **туманний** (**туманний ранок** і **туманна промова**) [10, с.192]. Приклади у контексті: *Директор, занепокоєний, запропонував йому зайти в тінь, поберегтися сонячного удару, але старий пустив осторогу мимо вух* (Олесь Гончар) (**сонячний** – відносний прикметник); *Чи це тільки криза минула, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових барв?* (Олесь Гончар) (**сонячний** – якісний прикметник).

Присвійно-відносні – це прикметники, які залежно від контекстного оточення (іменника), можуть передавати або значення присвійності (посесивності), або значення відношення, наприклад, **батьківський комітет** (відносний) і **батьківський будинок** (присвійний); **лебединий острів** (відносний) і **лебедине крило** (присвійний); **лисяча шапка** (відносний) і **лисяча нора** (присвійний).

Такі прикметники утворюються і від назв людей, і від назв тварин, відрізняються від власне присвійних більш узагальненою семантикою (пор.: **батьків портфель** і **батьківський портфель**), іншими, часто ускладненими словотворчими афіксами, здатністю утворювати фразеологічні одиниці (**гусячі лапки, вовча ягода, ведмежі вушка, собачий холод**): ... *взимку на шихтовім дворі собачий холод, надто ж коли завіє з Дніпра...* (Олесь Гончар).

Від назв людей присвійно-відносні прикметники утворюються за допомогою суфікса **-ськ-** (**-цьк-**) (**учительський, лицарський, мисливський, козацький, парубоцький, чумацький, рибальський**) та складних суфіксів – **-івськ-**, **-инськ-**, до структури яких включено суфікси звичайних присвійних прикметників **-ів** (**-ів**), **-ин** (**-ін**) та суфікс **-ськ-** (**батьківський, дідівський, материнський, Андріївський, Маріїнський, Шевченківський, Гоголівський**). Наприклад: *Шевченківській поезії передувала мужня творчість незрівнянного поеміста Івана Вишенського...* (Олесь Гончар) – (**Шевченківська поезія** – присвійний); *Шевченківський форум у Києві засвідчив..., яке враження справляє енергія "Кобзаря" на кожного, хто потрапляє в його силове поле* (Олесь Гончар) – (**Шевченківський форум** – відносний).

Від назв тварин присвійно-відносні прикметники утворюються за допомогою суфіксів **-ач-** (**-яч-**), **-ин-** (**-їн-**), рідше **-ов-**, **-ев-** (**телячий, свинячий, журавлиний, качиний, солов'їний, зміїний, бобровий, воловий, китовий**), а також закінчення **-ий** (**-ій**) із чергуванням приголосного основи (**вовчий, ведмежий, верблюжий, вороній, левій, орлій**). Приклад: *Тричі вона [Соломія] помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання* (М. Коцюбинський).

За допомогою афіксів **-ач-** (**-яч-**), **-оч-** та флексії **-ий** присвійно-відносні прикметники утворюються від назв людей (**дитячий, хлоп'ячий, ворожий, парубочий, чоловічий**): *Лебедині, сніжно-білі кучугури, – мабуть, тільки в дитячих снах можна побачити щось таке* (Олесь Гончар).

Із присвійним значенням присвійно-відносні прикметники вживаються насамперед тоді, коли означають належність предмета одній особі або тварині або ж указують на частину тіла чи органа тварини, від назви якої утворені [10, с. 187] (**батьківська хата, рибальський човен, дитячі кучері, студентський конспект, дівоча рука, лебедине крило, пташине гніздо**). Приклади у контексті: *Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку...* *Лети!* (Олесь Гончар); *Підняв [Тимко] голову і здивовано закліпав очима: перед ним стояла хазяйська донька* (Г. Тютюнник); *І тепер ось бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішались людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос...* (Олесь Гончар).

Однак у більшості випадків прикметники цього розряду виражають не присвійність, а **властивість** предмета за зв'язком його з певною особою або твариною, від назви якої утворені [10, с. 188]. Зокрема такі прикметники виражають:

- ознаку предмета щодо матеріалу (**лисяча шуба, заяча шапка, бобровий комір**): *Тільки Миколка нерухомо стоїть біля своєї заячої шапки, що впала до ніг...* (М. Стельмах);

- ознаку за назвами осіб чи тварин, що утворюють певний загальний (**пташиний острів, батьківські збори, мисливське господарство, студентський табір, рибальське селище, горобина зрая**): *Рибальське селище на краю острова* (Олесь Гончар); *Чи то студентський табір, чи то молодіжне туристське стійбище – важко втямити до пуття* (Є. Гуцало);

- ознаку за присвятою (**Шевченківський форум, Гоголівські читання**): *Шевченківський форум у Києві засвідчив..., яке враження справляє енергія "Кобзаря" на кожного, хто потрапляє в його силове поле* (Олесь Гончар);

- ознаку, що вказує на певний різновид предмета (**мисливська рушниця, козине молоко, коров'яче масло, перепелине яйце, свинячий жир**): *Рибальське селище на краю острова. ... і в руці в нього була – Ольга очам не повірила – мисливська рушниця* (Олесь Гончар).

Таким чином, прикметники, які мають значення колективної, групової, родової належності, виражають ознаку предмета за матеріалом, є відносними [5, с.113].

У художньому мовленні присвійно-відносні прикметники можуть уживатися в значенні якісних за умови поєднання їх з абстрактними іменниками (**синівська вірність, батьківська ласка, любов, дитяча наївність, материнське тепло, людські почуття, дитяча мрія, дівоча ніжність**): – *Ви принесли сюди свої інститутські, здебільшого слушні педагогічні ідеї, а тут найчастіше треба просто людського тепла...* *Нічим незамінного материнського тепла до цих травмованих душ, трудних, найтрудніших; ... і за хвилину її повні засмагли руки вже знову пірнули в соняшники, ритмічно торкаючись їхніх дисків з дівочою ніжністю, з справді природною пластикою; Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська*

ласка; *Вгощають люди, припрошують, то чи мені з моїм студентським апетитом відмовлятися?* (Із творів Олесь Гончара). Такі прикметниково-іменникові словосполучення найчастіше називають особливості характеру людини, її вчинків, поведінки, психологічні якості.

Присвійно-відносні прикметники, що утворюються від назв тварин, можуть поступово набувати значення якісних, переосмислення це можливе на основі переносних значень слова [11, с. 235], наприклад, *орлиний профіль, соболині брови: Профіль орлиний і сам – як орел!* (Олесь Гончар); *заяча душа, зміїна усмішка, лисяча хитрість, осячча впертість: Бо ж з усього найгіршого, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!* (Олесь Гончар).

Залежно від семантики означуваного іменника порядкові прикметники на зразок *перший, другий, третій...десятий, сотий, тисячний* теж можуть уживатися в ролі якісних, наприклад, *перший* (кращий) *студент* у групі, *перші* (ранні) *квіти*, *перший* (вищий) *сорт*, *другий* (нижчий), *третій* (найнижчий) *сорт*. Наприклад: – *Додому повезете, гостинець перший сорт буде* (Олесь Гончар).

Отже, прикметник – це клас повнозначних, самостійних відмінюваних слів, що має категорійне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої в синтаксично залежних від іменника морфологічних категоріях роду, числа й відмінка. Загальне поняття ознаки як категорійного значення прикметника в семантичному плані надзвичайно містке. Це властивості, якості, явища, відношення, що характеризують предмети. З огляду на це усі прикметники поділяються на такі лексико-граматичні розряди: якісні, відносні, присвійні, порядкові. Крім основних розрядів, виділяються відносно-якісні та присвійно-відносні, які реалізують своє значення через контекстуальне оточення.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови : морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. Бойко В. М. Морфологія сучасної української літературної мови / В. М. Бойко, Л. В. Давиденко. – Ніжин, 2009. – 224 с.
3. Гончар Олесь. Твори : в шести томах / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1978–1979.
4. Гончар Олесь. Собор (роман) / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 272 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 336 с.
6. Гуцало Євген. Вибрані твори : в двох томах / Євген Гуцало. – К. : Рад. письменник, 1987. Т. 2 : Оповідання, повість. – 528 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 4-те вид. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 402 с.
8. Коцюбинський Михайло. Твори : в трьох томах / Михайло Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1979. Т. 2: Оповідання. – 286 с.
9. Стельмах Михайло. Чотири броди / Михайло Стельмах. – К. : Радянський письменник, 1979. – 527 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
11. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – 3-тє видання, стереотипне. – К. : Вища школа, 2001. – 432 с.
12. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
13. Тютюнник Григорій. Твори : в двох томах. – К. : Дніпро, 1970. Т. 1 : Вир (роман). – 502 с.
14. Тулуб Зінаїда. Людолови (історичний роман) / Зінаїда Тулуб. – Т. 1. – Сімферополь : Таврія, 1973. – 504.
15. Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова : довідник / за ред. О. Д. Пономаріва. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.